

יז

נטיעת אילנות בהר הבית ובבית כנסת

מבוא

- א. נטיעת אילן בהר הבית
 - ב. נטיעת אילן אצל המזבח
 - ג. נטיעת אילנות בחצר בית הכנסת
 - ד. קישוט בית הכנסת בעשבים ובעצים בחג השבועות
- סיכום

מבוא

בתורה נאמר: "לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלקיך אשר תעשה לך" (דברים טז, כא). ובספרי שופטים, קמה, נדרש על כך:

מנין לנוטע אילן ובונה בית בהר הבית שהוא עובר בלא תעשה? תלמוד לומר: "כל עץ אצל מזבח ה' אלקיך". ר' אליעזר בן יעקב אומר: מנין שאין עושים אכסדרא בעזרה? תלמוד לומר: "אצל מזבח ה' אלקיך".

- א. העץ וצורתו: אילן, בית או אכסדרא.
- ב. המקום: הר הבית או העזרה.
- ג. מהות העבירה: לא תעשה או איסור.

א. נטיעת אילן בהר הבית

הרמב"ם בספר המצוות, לא תעשה, יג, כותב:

שנמנענו מלנטוע אילנות במקדש או אצל המזבח על דרך היופי והנוי לכוון בזה עבודת הא-ל יתעלה, לפי שכך היו עושים עובדי עבודה זרה, שהיו נוטעים להם אילנות יפים ותאוה לעיניים בבתי עבודתם. והוא אומרו יתעלה: "לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלקיך", והעובר על לאו זה חייב מלקות.

בהלכות סנהדרין יט, ז, מביא הרמב"ם רשימה של מצוות לא תעשה שלוקים עליהן, וביניהם מונה הרמב"ם גם: "הנוטע אילן במקדש". כדברי הרמב"ם כתב גם ספר החינוך, מצוה תצב. להלכה פסק הרמב"ם בהלכות עבודה זרה ו, ט:

הנוטע אילן אצל המזבח או בכל העזרה, בין אילן סרק ובין אילן מאכל, אף על פי שעשאו לנוי למקדש ויופי לו – הרי זה לוקה, שנאמר: "לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלקיך", מפני שהיה זה דרך העכו"ם נוטעין אילנות בצד מזבח שלהם כדי שיתקבצו שם העם.

הכסף משנה שם אומר שהרמב"ם פסק שאין ליטע אילן רק בעזרה, ולא כתב שאין ליטע בכל הר הבית כדברי תנא קמא, מפני שבנקודה זאת חולק ר' אליעזר בן יעקב עליו, ומאחר שמשנת ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי, פסק הרמב"ם בעניין זה כר' אליעזר בן יעקב.¹

כמו כן מעיר הכסף משנה, שהרמב"ם השמיט את הדין שאין לבנות בית כדברי תנא קמא, מאחר שבית של עץ הוא כעין אכסדרא, ור' אליעזר בן יעקב סובר שזהו רק איסור מדרבנן. מדבריו משמע שהרמב"ם פסק עקרונית כדברי ר' אליעזר בן יעקב, אם כי הוא איננו חולק לגמרי על דעת תנא קמא.² מהשגות הראב"ד בהלכות עבודה זרה ו, י, עולה שהוא פוסק שאין איסור לבנות בית מעץ. לפיו, לשכת העץ – בית היתה.

ב. נטיעת אילן אצל המזבח

נראה שהמחלוקת בין תנא קמא ור' אליעזר בן יעקב נסובה סביב הבנת הפסוק: "אשרה כל עץ" – תנא קמא הבין שהמילים הללו מלמדות על שני דברים: איסור נטיעת "אשרה", כדוגמת עובדי עבודה זרה לשם נוי ויופי; ומהמילים "כל עץ" למד שאיסור הנטיעה הוא בין אם מדובר באילן סרק או באילן מאכל.³ לעומת זאת ר' אליעזר בן יעקב הוסיף את גזירתם המורחבת של חכמים, בהבנתו שהמילים בפסוק: "כל עץ" – מתכוונות לכל מבנה של עץ, ואפילו אם נעשה בידי אדם, ואין הכוונה דווקא לאילן סרק או מאכל.

"אצל מזבח" – המחלוקת העיקרית בין תנא קמא לר' אליעזר בן יעקב היא בהבנת מילים אלו: לדעת תנא קמא, הכוונה היא לכל אזור הר הבית, וזהו איסור מן התורה. ר' אליעזר בן יעקב מצמצם זאת דווקא למקום המזבח עצמו ולאזור שליד המזבח במבנה המקדש, דהיינו: בעזרה בלבד, כפשוטו של מקרא. הרמב"ם קיבל בעניין זה את דעתו של ר' אליעזר בן יעקב.

1. המנחת חינוך, מצוה תצב, דן בשאלה: האם גם בברייתא נאמר כלל זה? הוא הוכיח זאת מהגמרא בתמיד כח ע"ב.
2. הנצי"ב, בפירושו לספרי שם, כותב שבפני הרמב"ם בהלכות עבודה זרה לא היתה גירסת הספרי כמו זאת שלפנינו. בגירסתו לא היה כתוב: "ובונה בית". עיין עוד בפירושו הגר"א לספרי, ובאור שמח על הרמב"ם שם.
3. המנחת חינוך במצוה תצב דן בגדרי איסור הנטיעה, אם דין זה מקביל לדינים אחרים: בעניין שבת, כלאיים, חזרה מעורכי המלחמה ועוד.

כך הבין את פשוטו של מקרא גם החינוך, מצוה תצב. המנחת חינוך שם מוכיח זאת מהגמרא בזבחים (ס ע"א). שם הובא הפסוק בהקשר של שירי המנחה: "ואכלוה מצות אצל המזבח" (ויקרא י, יב), ורש"י שם בד"ה וכי, מסביר שברור הוא שהכוונה לכל העזרה, שהרי ביחס למנחה עצמה כתוב: "מצות תאכל במקום קדש, בחצר אהל מועד יאכלוה" (ויקרא ו, ט), וממילא ברור שכך הוא גם ביחס לשירי המנחה.⁴

המילה "אצל" במקרא, במקרים שהיא באה בהקשר של תיאור מקום, פירושה: "בסמיכות". הביטוי "אצל המזבח" – כוונתו: מקום המזבח עצמו, ובמקום הסמוך לו, דהיינו: העזרה. כך למשל: "ויקח יהוידע הכהן ארון אחד, ויקב חר' בדלתו, ויתן אתו אצל המזבח מימין, בבוא איש בית ה' " (מלכים ב יב, י); וביאר שם רש"י, ד"ה אצל המזבח: "בעזרה". במקומות אחרים, שבהם נזכר הביטוי "אצל המזבח", נוסף בפסוק עצמו מיקום מדויק בתוך העזרה. בעולת העוף נאמר: "והסיר את מראתו בנצתה, והשליך אותה אצל המזבח קדמה אל מקום הדשן" (ויקרא א, טז). שם צמצמה התורה את המקום דווקא אל "מקום הדשן", ולא לכל העזרה.⁵ בית הדשן היה בעזרה במרחק של שלושה טפחים ממזרח הכבש, ורחוק מהכותל הדרומי של המזבח עשרים אמה (משנה תמיד א, ד). דוגמה נוספת: "ויחזק בקרנות המזבח... כי נס יואב אל אהל ה', והנה אצל המזבח" (מלכים א ב, כח-כט). כאן הכוונה ב"אצל המזבח" – לקרנות המזבח.

הרמב"ם פסק עקרונית כדברי שניהם: כתנא קמא – בעניין תוקפו של האיסור, שהוא מן התורה; וכו' אליעזר בן יעקב – בעניין הרחבת האיסור ביחס לכל מבני העץ, וצימצומו ביחס למקום חלות האיסור. הרמב"ם הקפיד לציין שמדובר על נטיעת אילן (סרק או מאכל) במקדש ליד המזבח, הדגיש שאסור לעשות זאת לנוי ויופי, כדוגמת עובדי העבודה זרה, וביאר שזהו לאו מהתורה.⁶

ג. נטיעת אילנות בחצר בית כנסת

בהגהות ר' עקיבא איגר לשו"ע, או"ח, סימן קנ, סעיף א, מצוטטים דברי הרמב"ם בהלכות עבודה זרה ו, ט, ועליהם נכתב: "וכתב ר' דוד עראמה בפירוש להרמב"ם, דאפילו אצל בית הכנסת אסור מדרבנן". הפוסקים האחרונים דנו רבות בדברים אלו.⁷ רובם לא הסכימו לקביעה זו, ממספר נימוקים:

4. המנחת חינוך מסביר שבשל הכפילות בפסוק ביחס לשירי המנחה, דרשה שם הגמרא שדין זה נוהג רק כשהמזבח איננו פגום, אך ביחס לנטיעת אילן ליד המזבח לא שמענו שהוא נוהג דוקא כשהמזבח שלם. בספר משנת חכמים (מזאמושץ) מצוה לח עמ' עז חולק על המנחת חינוך וכותב שדין מזבח שנפגם נוהג ביחס לדין נטיעת אילן ליד המזבח. (עיין בהר צבי לזבחים ס ע"א).

5. עיין גם ויקרא ו, ג.

6. בטעם האיסור, עיין: הרב דוד בן זמרה, מצודת דוד, מצוה נב.

7. הרב יוסף טיראני, שו"ת מהר"ט, חלק ב, סימן ד; שו"ת מחזה אברהם, או"ח, סימן כט. בשו"ת מהר"מ שיק, או"ח, סימנים עח-עט, פסק שלא לנטוע עצים ליד בית הכנסת, אך מסיבה אחרת:

א. האיסור בבית המקדש הוא בעזרה, ולא בחצר.
 ב. אם היה בזה זכר לבית המקדש – היה אסור לבנות בתי כנסת מעץ ולהכניס בהם פסלים ובימה מעץ.
 ג. אין לנו לחדש איסורים שלא נזכרו בתלמוד ובפוסקים, וגם הפוסקים שאחרי רעק"א לא כתבו כך.
 על פי הדברים שכתבנו לעיל בהבנת הרמב"ם נראה לדחות את הדברים המובאים בהגהות ר' עקיבא איגר, מנימוק נוסף:
 הרמב"ם הדגיש שזהו דין שתלוי ב"אצל המזבח", וכפי שהסביר הרמב"ם בהלכות עבודה זרה: "מפני שהיה זה דרך העכו"ם נוטעין אילנות בצד מזבח שלהם כדי שיתקבצו שם העם". דברים דומים באשר לטעם לא תעשה זה, כתבו הרשב"ם והרמב"ן לדברים טז, כא.
 טעמו של הציווי נרמז בפסוק עצמו: "לא תעשה לך אשרה" – זהו ביטוי שמופיע מספר פעמים בתורה ובנביאים בקשר לעבודה זרה (שמות לד, יג; דברים ז, ה; שם יב, ג ועוד). בולט הפסוק: "כי נתן את מזבח הבעל וכי כרת האשרה אשר עליך" (שופטים ה, ל). מכיון שהגוים נוהגים לנטוע אשרות ליד מזבחותיהם, אסרה עלינו התורה לנטוע כל עץ – בין מאכל ובין סרק – ליד המזבח, דהיינו: בעזרה. וכדברי המנחת חינוך, מצוה תצב: 'שכל העזרה נקראת אצל המזבח'. כך נאמר בגמרא בעבודה זרה (מח ע"א):

איזו היא אשירה? כל שיש תחתיה עבודת כוכבים. ר' שמעון אומר: כל שעובדים אותה. איזו היא אשירה שתם? אמר רב: כל שכמרים יושבין

מחשש לתערובת נשים וגברים וליושבי קרנות. הרב יעקב עטלינגר, שר"ת בנין ציון, סימן ט; שר"ת רבי עזריאל הילדסהיימר, חלק א, אר"ח, סימן כו; הרב שלום מברעזון, שר"ת מהרש"ם, חלק א, סימן קכז, חלק ו, סימנים ה, ז; הנצי"ב, שר"ת משיב דבר, יר"ד, סימן יד; הרב צבי פסח פרנק, שר"ת הר צבי, חלק א, סימן עד; הראי"ה קוק, שר"ת אורח משפט, סימן לז; הריא"ה הרצוג, שר"ת היכל יצחק, אר"ח, סימן י; הרב יצחק וייס, שר"ת מנחת יצחק, חלק א, סימן לא; הרב יהודה גרשוני, קול צופיך, עמ' נח-ט; הרב שרגא שאנגל, שר"ת שרגא המאיר, חלק ד, סימן קז. הרב צבי שכטר, ארץ הצבי, עמ' צד, מספר שבתחילה אסרו רבני בריסק ליטע עצים סביב בית הכנסת, אך משבא לשם ר' חיים סולובייצ'יק התיר להם את הדבר. מקורות נוספים: אוצר השר"ת, חלק ב, עמ' קסט; בן ציון ניסן, "נטיעת עצים בחצר בית הכנסת", בית הכנסת ב/ה (שבט תש"ז), עמ' 8-9; הרב שאול חנה קוק, "בניני עץ בהר הבית ונטיעת ע"י בית הכנסת", עיונים ומחקרים, ב, עמ' 11-12; הרב זלמן דרוק, מקדש מעט, עמ' טז-כ; הרב אליעזר ולדנברג, שר"ת ציץ אליעזר, חלק יד, סימן כו; הרב עובדיה יוסף, שר"ת יביע אומר, חלק ט, סימן טז; הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, חלק ב, עמ' רסג-רסז; הרב מנחם סליי, "נטיעת ובניית עץ בחצר בית המקדש ובחצר בית הכנסת", נעם, כב (תשמ"ם), עמ' רלו-רסד; הרב נחום אליעזר רבינוביץ, "בענין אילנות בחצר בית כנסת", ברקאי, ב (תשמ"ה), עמ' 86-90; הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, "איסור נטיעת עץ אצל המזבח", נטיעות הארץ (עורך: י' זולדן), כפר דרום תשס"ד, עמ' 340-348; הרב מיכל זלמן שורקין, "בדין נטיעת אילן בחצר בית כנסת", הררי קדם, חלק ב, עמ' רעא-רעג.

תחתיה ואין טועמין מפירותיה. ושמואל אמר: אפילו אמרי: "הני תמרי לבי נצרפא" (רש"י: שם עכ"ם שלהם).

בספר המצוות, לא תעשה, יג, כתב הרמב"ם באופן כללי: "לפי שכך היו עושים עובדי עבודה זרה... בבתי עבודתם"; ואילו ביד החזקה הוא הגדיר בצורה מדוקדקת יותר את ייעוד העבודה זרה: "מפני שהיה זה דרך העכ"ם נוטעין אילנות בצד מזבח שלהם כדי שיתקבצו שם העם".

אכן, הלכות רבות שמקורן במקדש נלמדו גם לדיני בית כנסת, אך כאן זהו דין שביסודו תלוי ב"אצל המזבח". גם כאן הראינו לעיל, שהרמב"ם קיבל בעניין זה את דברי ר' אליעזר בן יעקב, שפירש את הפסוק "אצל מזבח" – כמתייחס לעזרה ולמקדש בלבד, ולא קיבל את דברי תנא קמא, שהרחיב את משמעות הפסוק לכל הר הבית. ברור שאין להרחיב עוד את דברי הפסוק לאסור אפילו מדרבנן, לחצר בית כנסת.

ה. קישוט בית הכנסת בעשבים ובעצים בחג השבועות

מנהג אחר הקשור לעצים בתוך בית הכנסת, הוא המנהג שמופיע ברמ"א בשו"ע, אר"ח, סימן תצד, ג:

ונוהגין לשטוח עשבים בשבועות בבית הכנסת והבתים, זכר לשמחת מתן תורה.⁸

מנהג זה דומה באופיו למה שאסרה תורה, לנטוע אילנות ליד המזבח. אמנם הגר"א ביטל מנהג זה,⁹ אך פוסקים רבים לא קבלו את דעתו בזה.¹⁰ הדיון בשאלה זו נסוב רק

8. מקורו במנהגי מהר"ל, הלכות שבועות, עמ' קס, אם כי שם הוא אינו מזכיר את המנהג לשטוח גם בבתיים. כך העיר ביוסף אומץ, סימן תתנא. מספר טעמים למנהג זה: מהר"ל שם: לשמחת הרגל; הלבוש, אר"ח, סימן תצד, א, וכן החיד"א, ברכי יוסף שם, סעיף ו: להזכיר את הר סיני שהיה מלא בעשב בעת מתן תורה; הרב חיים פאלג'י, מועד לכל חי, סימן ת, אות לג: בשל העובדה שהעולם התבשם עם כל דיבור של הקב"ה בעת מתן תורה; המגן אברהם, אר"ח, סימן תצד, ס"ק ה: מפני שבעצרת נידונים על פירות האילן (משנה ראש השנה א, ב), וע"י שטיחתם יזכרום ויתפללו עליהם. ראה: הרב שמואל זעפרני, "שטיחת עשבים והעמדת אילנות בבית כנסת בחג השבועות", אעירה שחר, עמ' רל-רמא.

9. מעשה רב, סימן קצא, ובשם הגר"א בחיי אדם, כלל קלא, סעיף יג. הגר"א נהג כן, מפני שסבר שיש בזה משום "ובחוקותיהם לא תלכו" (ויקרא יט, ג). ואכן, כך שיטת הגר"א בשו"ע, יר"ד, סימן קעח, ס"ק א, שכל דבר שנהוג אף אצל הגויים, יש בו משום "ובחוקותיהם לא תלכו".

10. רוב הפוסקים לא קיבלו את דעת הגר"א בזה, ונהגו כדברי הרמ"א. המהרש"ם, דעת תורה, אר"ח, סימן תצד, ג, כותב שכל דבר שאינו "חוקה", אלא נעשה בשל סיבות אחרות – אין בו משום "ובחוקותיהם לא תלכו". מקורות נוספים בעניין זה, ראה: הרב מרדכי הכהן, "תיקון ליל שבועות", מחניים, כט (תשי"ז), עמ' 45-51; הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, ד, סימן לג; הרב אליהו יוחנן גור ארי, "על שטיחת עשבים והעמדת אילנות בביהכ"ס בחג השבועות", חקרי מנהגים – חב"ד, עמ'

סביב השאלה אם יש בזה משום "ובחוקותיהם לא תלכו", אך אין מי שדן בכך מצד הלאו של "לא תטע לך אשרה... אצל מזבח ה' אלקיך", מפני שעל אף דמיונו של איסור זה ואופיו הדומה ל"ובחוקותיהם לא תלכו", הרי הוא לאו ייחודי, ששייך אך ורק "אצל מזבח ה'", בעזרה בבית המקדש.

דברים דומים כתב הראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט, סימן לז, ביחס לנושא דיונו. התורה אסרה באופן מיוחד נטיעת אילן בעזרה, ולא הסתמכה על הלאו של "ובחוקותיהם לא תלכו". דבר זה יובן על פי הרמב"ם, שכתב שנטיעת האילנות היתה מנהג עובדי עבודה זרה, כדי שיתאספו שם העם; וכתב בשו"ת מהרי"ק, סימן קצב, שכל דבר שיש בו תועלת כלשהי – אין בו איסור של "ובחוקותיהם" (ואם כן, גם לדין יש תועלת בנטיעת האילנות הללו, ואין לאוסרה משום "ובחוקותיהם"); לכן היתה התורה צריכה לחדש איסור מיוחד – שחל במקדש בלבד – ואין לנו לחדש איסור דרבנן שלא אמרו לנו חז"ל.

סיכום

הלאו בתורה של "לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלקיך אשר תעשה לך" אמור אך ורק ביחס לנטיעת אילן "אצל המזבח", בעזרה בבית המקדש, כמנהג עובדי עבודה זרה, ואין ללמוד ממנו איסור מדרבנן על נטיעת אילנות בחצר בית כנסת.

קסה-קע; דניאל שפרבר, "שטיחת עשבים בבית הכנסת בשבועות", מנהגי ישראל, חלק א, עמ' קיח-קכ, חלק ד, עמ' שיד-שטו. הרב יעקב אפשטיין, "עציץ בבית כנסת", חבל נחלתו, חלק א, עמ' 184, אוסר להעמיד עציצים קבועים בבית כנסת: "לפחות מטעמא דהגר"א, אם לא מטעמו דרעק"א". אך הרב יעקב אריאל, "עציץ בבית הכנסת", שו"ת באהלה של תורה, חלק ב, עמ' 37-39, כותב שנראה לו שאין לאסור הנחת עציץ שאינו נקוב בבית כנסת.